

Μορφές, Διαστάσεις και Πρακτικές της Βίας στον Εμφύλιο (1943-1949): Μια πρώτη Προσέγγιση

Στάθης Ν. Καλύβας

Η συστηματική και μαζική άσκηση βίας εναντίον του άμαχου πληθυσμού δεν είναι μόνο ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των εμφυλίων συγκρίσεων, ούτε απλά ένα από τα στοιχεία έντονης διαφοροποίησης τους από τους «συμβατικούς διακρατικούς πολέμους. Αποτελεί κεντρικό στοιχείο των ατομικών εμπειριών όσων τους έζησαν, ενώ παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής τους μνήμης. Η κεντρική θέση της βίας στις εμφύλιες συγκρούσεις έχει υπογραμμιστεί εξίσου και από όσους συμμετέχουν σ' αυτές και από τους μελετητές τους, από τον Θουκυδίδη τουλάχιστον και μετέπειτα. Το γεγονός πως η εμφύλια βία ασκείται κυρίως μεταξύ συμπολιτών, γειτόνων ή και συγγενών ακόμη (είναι χαρακτηριστική η έκφραση «αδελφός πολεμούσε αδελφό») προσδίδει στην εμπειρία της βίας αυτής μια ιδιαίτερη χροιά.

Παρά την προφανή σημασία του θέματος. Εξακολουθούμε να γνωρίζουμε λίγα πράγματα για τις μορφές και τις πρακτικές της βίας στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. Αν και η βία αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς πολλών εργασιών (ίσως και των περισσότερων) για τον Εμφύλιο, η αναφορά σ' αυτήν είτε εξαντλείται σε περιπτωσιολογικές περιγραφές που έχουν ως αποκλειστικό στόχο τον ψυχολογικό ερεθισμό του συναισθηματισμού του αναγνώστη, είτε αποτελεί απλά έναν έμμεσο και υπόρρητο λόγο που δικαιολογεί τη μελέτη κάποιου συγκεκριμένου θέματος. π.χ., της Μακρονήσου. Δυστυχώς απουσιάζουν εργασίες που να τοποθετούν το πρόβλημα της βίας στο κέντρο της ανάλυσης και να το προσεγγίζουν με τρόπο συστηματικό. Η απουσία αυτή δεν περιορίζεται στην Ελλάδα, και οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Η παράδοση (μετά από πενήντα και πλέον χρόνια) πολιτική «ευαισθησία» του θέματος, η δυσκολία συλλογής στοιχείων και η γνωστή κατάσταση (ή και ανυπαρξία) των αρχείων είναι μερικοί απ' αυτούς. Οι παράγοντες αυτοί εξηγούν και την έμφαση στη διπλωματική ιστορία και τη δράση των ελίτ που εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν σε μεγάλο βαθμό την ιστοριογραφία του Εμφυλίου. Σημαντικό, τέλος, ρόλο παίζουν και οι ιδεολογικές προκαταλήψεις που εξακολουθούν να κυριαρχούν στη σχετική ιστοριογραφία, περιορίζοντας έτσι τη συστηματική έρευνα του θέματος. Τέτοιες έρευνες προσβάλλουν τις κυρίαρχες ιστοριογραφικές μυθολογίες - της Δεξιάς μέχρι το 1974 και της Αριστεράς έκτοτε.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια προκαταρκτική καταγραφή της εμφυλιακής βίας. Το βασικό ερώτημα είναι εμπειρικό και καθαρά περιγραφικό: με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, τι μπορούμε να πούμε για τη μορφή και τις διαστάσεις που πήραν οι πρακτικές της βίας στη διάρκεια του Εμφυλίου; Η έμφαση εδώ είναι στις πρακτικές της βίας: πώς και πότε ασκήθηκε, σε ποιο βαθμό, από ποιους και εναντίον ποιων; Δεν εξετάζονται εξίσου σημαντικά αλλά παρεμφερή θέματα, όπως η ιδεολογία των διαφόρων οργανώσεων και των εκτελεστικών οργάνων, ο λόγος της βίας ή η μνήμη της. Ένα συμπληρωματικό ερώτημα είναι ερμηνευτικό: μπορούν να συνδεθούν οι πρακτικές της βίας με την ταυτότητα των αντιμαχόμενων παρατάξεων; Μολονότι η φυσιογνωμία των παρατάξεων αυτών δεν μπορεί να αναλυθεί μόνο μέσα από το πρίσμα της βίας, η μελέτη των πρακτικών της βίας αποκαλύπτει σημαντικές πτυχές της φυσιογνωμίας τους - οπωσδήποτε πολύ περισσότερες από όσες αφήνει να φανεί ο επίσημος λόγος τους, οι αυταβιογραφικές αναμνήσεις των πρωταγωνιστών τους και η ιστοριογραφία των επιγόνων τους. Από την άποψη αυτή, οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις που αφορούν την ταυτότητα των αντιμαχόμενων παρατάξεων και αγνοούν τις πρακτικές της βίας, είναι προβληματικές. Οι απαντήσεις είναι προσωρινές. Η παρουσίαση που ακολουθεί αποτελεί μόνο μια πρώτη, και αναγκαστικά περιορισμένη, προσέγγιση, και βασίζεται σε πολύ ευρύτερη συγκριτική έρευνα που είναι υπό ολοκλήρωση.

Η ανάλυση βασίζεται σε μια σύζευξη δευτερογενών στοιχείων με πρωτότυπο πρωτογενές υλικό. Το υλικό προέρχεται κυρίως από συστηματική εμπειρική έρευνα που κάλυψε όλα τα χωριά της επαρχίας Άργους και τα περισσότερα χωριά της επαρχίας Ναυπλίας του νομού Αργολίδας (συνολικά 57 χωριά). Ερευνήθηκε συστηματικά η πρακτική της βίας σε κάθε ένα απ' αυτά τα χωριά με βάση προφορικές μαρτυρίες από επιτόπια έρευνα διάρκειας 10 μηνών (περίπου 200 συνεντεύξεις) καθώς και γραπτές πηγές (ξένα και ελληνικά αρχεία, κυρίως τοπικά δικαστικά αρχεία, δημοσιεύματα απομνημονεύματα και τις λίγες διαθέσιμες δευτερογενείς δημοσιευμένες πηγές). Οι συνεντεύξεις ελήφθησαν από άνδρες και γυναίκες, τοπικούς, πρωταγωνιστές όσο και «απλούς» χωρικούς, όλων των πολιτικών αποχρώσεων τότε και τώρα, τόσο θύτες όσο και θύματα (οι ταυτότητες αυτές συχνά συνυπάρχουν στα ίδια πρόσωπα). Η επιλογή μιας ολόκληρης περιοχής έγινε για να αποφευχθούν οι μεθοδολογικές

στρεβλώσεις που επιφέρει η αποσπασματική μελέτη μεμονωμένων χωριών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία (πάλι με συνδυασμό αντίστοιχων πηγών) για περίπου 40 χωριά στην υπόλοιπη Αργολίδα, την Κορινθία, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν εκτεταμένες αρχαιακές και δευτερογενείς πηγές που αφορούν την κεντρική και ανατολική Πελοπόννησο: Κορινθία, Αρκαδία, Λακωνία και Μεσσηνία. Τέλος, σε ένα τρίτο επίπεδο, η έρευνα αυτή βασίζεται σε ένα δείγμα 100 περίπου χωριών που καλύπτει ολόκληρη την Ελλάδα, με βάση δευτερογενείς κυρίως πηγές (ιδίως τοπικές ιστορίες). Η μεμονωμένη χρήση καθεμιάς από τις πηγές αυτές εμπεριέχει μεθοδολογικά προβλήματα που είναι γνωστά. Ο συνδυασμός όμως πρωτογενών και δευτερογενών, προφορικών και γραπτών πηγών επιτρέπει μια πρώτη αξιόπιστη και συστηματική προσέγγιση του θέματος. Στο βαθμό που είναι επιτυχής, μια τέτοια προσέγγιση είναι αναγκαία προϋπόθεση για να τεθεί η μελέτη της εμφύλιας βίας σε νέες και γονιμότερες βάσεις και είναι δυνατό να αποτελέσει έναυσμα για τον απαραίτητο επιστημονικό διάλογο.

Οι παρακάτω προκαταρκτικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες.

1. Η εμφύλια βία ως πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο μπορεί να προσεγγιστεί ως φαινόμενο αναλυτικά διακριτό από τον εμφύλιο πόλεμο ακολουθώντας τη σχετική προτροπή της Hannah Arendt. Αυτό δε σημαίνει τη διάζευξη της βίας από το ιστορικό της πλαίσιο, αλλά την αναγωγή της σε κεντρικό αντικείμενο ανάλυσης.

2. Ο όρος «εμφύλιος πόλεμος» περιγράφει στο σύνολο τους τις διαμάχες που ξέσπασαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Κατοχής (με αρχή το 1943) και διήρκεσαν μέχρι το 1949. Ο Εμφύλιος περιλαμβάνει τρεις διακριτές φάσεις: τον κατοχικό εμφύλιο πόλεμο, από την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων (το 1943) ως την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής από την Ελλάδα (το φθινόπωρο το 1944)· την περίοδο από την Απελευθέρωση ως την απόφαση του ΚΚΕ να συστήσει το «Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» και την έναρξη ολοκληρωτικού εμφυλίου πολέμου (καλοκαίρι του 1946), και την περίοδο ως τη λήξη του πολέμου αυτού με την ήττα του ΚΚΕ (1949). Η ένταση του Εμφυλίου (και άρα της αντίστοιχης βίας) υπόκειται σε σημαντικές γεωγραφικές διαφοροποιήσεις. Στην Αργολίδα, για παράδειγμα (όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου), ο εμφύλιος πόλεμος στη διάρκεια της κατοχής ήταν πολύ πιο αιματηρός από ό,τι η μετέπειτα περίοδος: πάνω από το 90% των θυμάτων της εμφύλιας διαμάχης σκοτώθηκαν το 1943-1944. Η ένταση της κατοχικής εμφύλιας διαμάχης συχνά παραβλέπεται, αλλά ήταν μεγάλη και σε άλλες περιοχές, όπως η Στερεά Ελλάδα, η Εύβοια, η Ήπειρος και η Μακεδονία. Οι εξελίξεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής έπαιξαν καθοριστικό ρόλο τόσο στην εμφάνιση και περαιτέρω διαμόρφωση νέων πολιτικών ταυτοτήτων όσο και στη μετέπειτα δυναμική της βίας. Η «λευκή τρομοκρατία», για παράδειγμα, δεν αποτελεί περίπτωση παρθενογένεσης είναι ακατανόητη αν δε συνδεθεί με τις αμέσως προηγούμενες εξελίξεις.

3. Η βία είναι ένα πολυσχιδές και σύνθετο φαινόμενο. Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται σε μια ακραία όσο και κυρίαρχη μορφή βίας: τις ανθρωποκτονίες αμάχων. Οι ανθρωποκτονίες είναι πολύ πιο μετρήσιμες από άλλες μορφές βίας (π.χ. ξυλοδαρμούς, βιασμούς, άσκηση ψυχολογικής βίας), πράγμα που καθιστά δυνατή τη συστηματική καταγραφή και την ποσοτική επεξεργασία. Γι' αυτό άλλωστε, οι ανθρωποκτονίες αποτελούν και τη βάση των σχετικών εργασιών στη διεθνή βιβλιογραφία. Ο καθορισμός του ποιος είναι άμαχος στο πλαίσιο ενός Εμφυλίου δεν είναι βέβαια αυτονόητο ζήτημα. Γενικά θεωρώ ως άμαχους όσους δε συμμετείχαν, σε μόνιμη τουλάχιστον βάση, σε στρατιωτικές ή παραστρατιωτικές οργανώσεις. Στην Αργολίδα πάνω από το 90% των θυμάτων του 1943-1944 ήταν άμαχοι. Την εποχή εκείνη ήταν, δηλαδή, πολύ ασφαλέστερο να είναι κανείς μέλος μιας στρατιωτικής ή παραστρατιωτικής οργάνωσης παρά άμαχος, ένα στοιχείο που ανατρέπει την εφαρμογή θεωριών συλλογικής δράσης στην κατανόηση της ανάπτυξης των οργανώσεων αυτών.

4. Διακρίνω σε τρεις γενικές κατηγορίες την άσκηση βίας με βάση τους φορείς της: (α) τη βία των στρατευμάτων κατοχής και των ελλήνων συνεργατών τους, δηλαδή των Ταγμάτων Ασφαλείας και άλλων αντίστοιχων σχηματισμών (β) τη βία της Αριστεράς, δηλαδή του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής, διάφορων ανταρτικών ομάδων την περίοδο 1945-1946 και του Δημοκρατικού Στρατού αμέσως μετά, και (γ) τη βία της μετακατοχικής Δεξιάς, η οποία είναι γνωστή και ως «Λευκή τρομοκρατία». Η επέκταση της χρωματολογικής αυτής μεταφοράς στις δύο άλλες κατηγορίες οδηγεί στη χρήση των όρων μαύρη και κόκκινη βία.

1. Η ΜΑΥΡΗ ΒΙΑ

Άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας

Ούτε η μαζικότητα ούτε και η βαρβαρότητα της μαύρης βίας απαιτούν ιδιαίτερη περιγραφή. Είναι γνωστές οι περιπτώσεις του ολοκαυτώματος δεκάδων χωριών (Καλάβρυτα, Κομμένο, Δίστομο, κλπ.), σε αντίποινα για φόνους ιταλών και γερμανών στρατιωτών. Σύμφωνα με στοιχεία του Ελληνικού Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου, ο ελάχιστος αριθμός των θυμάτων από εκτελέσεις και φόνους ανέρχεται σε 38.690 και είναι πολύ πιθανό να κυμαίνεται ανάμεσα στις 40.000 με 50.000. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, ο αριθμός των θυμάτων στο νομό Αργολιδοκορινθίας ανέρχεται στους 1.450, ενώ σύμφωνα με τους υπολογισμούς μου, τα θύματα της μαύρης βίας στα 57 χωριά της έρευνας είναι 306.

Είναι πολύ πιο δύσκολο όμως να υπολογιστεί το ποσοστό των θυμάτων της μαύρης βίας που ήταν συγχρόνως και θύματα της εμφύλιας διαμάχης. Η βία των κατοχικών δυνάμεων και των συνεργατών τους μπορεί να διακριθεί σε τρεις υποκατηγορίες, η πρώτη από τις οποίες δεν αποτελεί περίπτωση εμφύλιας βίας: (α) στη βία των γερμανικών, ιταλικών και βουλγαρικών δυνάμεων κατοχής (β) στη βία των Ταγμάτων Ασφαλείας και άλλων ενόπλων σχηματισμών (ΕΑΣΑΔ, ΕΕΣ, κ.λ.π.) και (γ) στη συνδυαστική βία Ελλήνων και κατοχικών. Οι δύο τελευταίες υποκατηγορίες, που συνιστούν περιπτώσεις εμφύλιας βίας, δεν περιλαμβάνουν την πλειοψηφία των ολοκαυτωμάτων χωριών στα οποία προέβησαν οι κατοχικές δυνάμεις χωρίς τη συμβολή ελλήνων συνεργατών (Καλάβρυτα, κλπ.). Η βαρβαρότητα, όμως, των συλλογικών αντιποίνων δεν πρέπει να μας κάνει να παραβλέπουμε, ότι ένα σημαντικό ποσοστό της κατοχικής βίας υπήρξε προϊόν είτε της «συνδυασμένης» βίας Ελλήνων και ξένων είτε της βίας Ελλήνων μόνο, γεγονός που άλλωστε στοιχειοθετεί και την ανάλυση της βίας αυτής ως εμφύλιας. Είναι αδύνατο να υπολογιστεί με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία ποιο ποσοστό της μαύρης βίας υπήρξε εμφύλια προέλευσης.

Η εμφύλια μαύρη βία μπορεί να διακριθεί σε δύο τύπους. Η πρώτη αφορά περιπτώσεις παροχής πληροφοριών που οδηγεί άμεσα σε πράξεις βίας. Ενώ δηλαδή οι εκτελεστές είναι ξένοι, οι υποκινητές είναι Έλληνες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις όπου Έλληνες καταδότες (συνήθως «κουκουλοφόροι») υποδεικνύουν στα στρατεύματα κατοχής πολίτες ύποπτους για αντιστασιακή δράση, οι οποίοι συλλαμβάνονται και συχνά εκτελούνται. Συνήθως αυτό γινόταν στα πλαίσια ευρύτερων επιχειρήσεων, γνωστές ως «μπλόκα». Σε πολλές περιπτώσεις, και ιδίως στα αστικά κέντρα, το κίνητρο της πρακτικής αυτής ήταν καθαρά υλικό: κάποια χρηματική ανταμοιβή. Σε άλλες περιπτώσεις, κυρίως στην ύπαιθρο, το κίνητρο της κατάδοσης ήταν η εκδίκηση για προηγούμενες διαφορές, είτε προπολεμικές είτε

προϊόντα του ίδιου του Εμφυλίου. Ιδεολογικοί παράγοντες σπάνια φαίνεται πως αποτελούσαν το κυρίαρχο κίνητρο των καταδύσεων αυτών. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό της λογικής που χαρακτηρίζει τις καταδύσεις αυτές, ότι σε αρκετές περιπτώσεις αφενός τα θύματα των καταδόσεων δεν είχαν καμιά σχέση με την Αντίσταση και, αφετέρου, υπήρχε η δυνατότητα να απολυθούν έναντι δωροδοκίας στα «κατάλληλα» πρόσωπα που συχνά συνέπιπταν με τους καταδότες,

Ο δεύτερος τύπος αφορά κυρίως τις λεγόμενες «εκκαθαριστικές» επιχειρήσεις. Οι επιχειρήσεις αυτές είχαν ως στόχο την περικύκλωση και τον εκμηδενισμό των ανταρτών στις ορεινές περιοχές όπου ανέπτυσαν δράση. Οι επιχειρήσεις αυτές έλαβαν γενικευμένη μορφή την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1944 και στις περισσότερες συμμετείχαν δυνάμεις ελλήνων συνεργατών. Σε γενικές γραμμές, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις ήταν αποτυχημένες από στρατιωτική άποψη. Οι αντάρτες κατάφεραν να ξεφεύγουν από τον κλοιό και αμέσως μόλις αποχωρούσαν τα στρατεύματα κατοχής επέστρεφαν στις περιοχές που έλεγχαν. Τις επιχειρήσεις αυτές πλήρωναν κυρίως οι άμαχοι χωρικοί που έπεφταν θύματα αδιάκριτης βίας ενώ προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τον κλοιό. Σε πολλές περιπτώσεις οι χωρικοί αυτοί αντιμετώπιζαν ένα τρομερό δίλημμα. Από τη μια πλευρά τα στρατεύματα κατοχής ανακοίνωναν πως όποιος συλλαμβανόταν κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων έξω από το χωριό θα θεωρούνταν αντάρτης και θα εκτελούνταν. Από την άλλη πλευρά οι αντάρτες απειλούσαν όποιον έμενε μέσα στο χωριό με εκτέλεση για προδοσία. Τα θύματα αυτά συχνά εμφανίζονταν στις σχετικές γερμανικές αναφορές ως «συμμορίτες», ενώ σε ιστοριογραφικές και μνημειακές αναφορές αποκαλούνται «αντιστασιακοί». Εκτός από τους θανάτους, οι πληθυσμοί των περιοχών αυτών έπεσαν συχνά θύματα συλλήψεων, ομηρίας σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως (π.χ. Τρίπολη, Κόρινθος, κλπ.) όπου συχνά εκτελούνταν σε αντίποινα για θανάτους γερμανών στρατιωτών, και αποστολής στη Γερμανία για καταναγκαστική εργασία. Εκατοντάδες χωριά κήκαν στις επιχειρήσεις αυτές και χιλιάδες περιουσίες καταστράφηκαν ή λεηλατήθηκαν, όχι λίγες φορές από έλληνες χωρικούς που ακολουθούσαν τα στρατεύματα κατοχής για πλιάτσικο.

Η ανάλυση της εμφύλιας μαύρης βίας προαπαιτεί την κοινωνιολογική ανάλυση των Ταγμάτων Ασφαλείας και των διαφόρων ενόπλων σχηματισμών συνεργατών - μια ανάλυση που δεν έχει ακόμα επιχειρηθεί. Αντίθετα με τους μεμονωμένους καταδότες οι σχηματισμοί αυτοί έλαβαν σε ορισμένες περιοχές, ιδίως στην Πελοπόννησο και στη Μακεδονία, μαζικές διαστάσεις. Όπως εύστοχα σημειώνει στις αναμνήσεις του ένας πελοποννήσιος αντάρτης του ΕΛΑΣ: «Αναρωτηθήκαμε ποτέ γιατί αφού ο αγώνας μας είναι τόσο ιερός και εθνικός βγήκαν τόσοι πολλοί και πήγαν στα Τ.Α.; Εξετάσαμε τις αιτίες;».

Η μαζικότητα είναι ένα χαρακτηριστικό που δεν περιγράφει μόνο τον (μη αμελητέο) αριθμό Ελλήνων που προσχώρησαν στις τάξεις των διαφόρων αυτών ένοπλων σχηματισμών, αλλά και το γεγονός ότι η προσχώρηση αυτή έπαιρνε συχνά συλλογικό χαρακτήρα. Δεν προσχωρούσαν δηλαδή απλά άτομα αλλά ολόκληρα χωριά. Η ανάλυση αυτή δεν μπορεί βέβαια να επιχειρηθεί στα πλαίσια του παρόντος άρθρου. Θα περιοριστώ στο να υπογραμμίσω πως τα κίνητρα της προσχώρησης στους σχηματισμούς αυτούς δε φαίνεται να ήταν στην πλειοψηφία τους ούτε ιδεολογικής ούτε στενά ατομικής φύσης (π.χ. αντικομμουνισμός, προσωπικός πλουτισμός, «αλητεία»). Όπου δημιουργήθηκαν, οι σχηματισμοί αυτοί κατάφεραν να τραβήξουν με το μέρος τους σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού ανεξάρτητα από τις προπολεμικές τους πολιτικές προτιμήσεις (όπως ακριβώς και το ΕΑΜ ξεπέρασε τις προπολεμικές ταυτότητες). Δεύτερον, τα κίνητρα της προσχώρησης δεν μπορούν να κατανοηθούν ανεξάρτητα από τη δράση του ΕΑΜ. Η συμμετοχή στο ΕΑΜ και η συμμετοχή στα Τάγματα και τους άλλους σχηματισμούς συνδέονται διαλεκτικά. Από αυτή την άποψη, ο όρος που υποδεικνύει τη γονιμότερη κατεύθυνση για την κατανόηση του φαινομένου αυτού, είναι παραδόξως ο ίδιος όρος που χρησιμοποίησε το ΕΑΜ για να τους χαρακτηρίσει «Αντίδραση». Τρίτον, δεν μπορεί να παραβλεφθεί ο παράγοντας του εξαναγκασμού. Σε αρκετές περιπτώσεις, η συμμετοχή ήταν προϊόν πιέσεων. Τέλος, είναι αναγκαίο να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στη βόρεια Ελλάδα (ή τις Νέες χώρες), όπου το κίνητρο της συμμετοχής πρέπει να αναζητηθεί κυρίως σε εθνοτικές διαιρέσεις (ιδιαίτερα μεταξύ γηγενών και προσφύγων), κάτι που βέβαια δεν ισχύει για τη νότια (ή παλαιά) Ελλάδα.

Τα δύο κεντρικά χαρακτηριστικά της πρακτικής της μαύρης βίας είναι το κοινωνικό της βάθος που αποκρύπτεται συχνά από την επιφανειακή ανάλυση και ο γραφειοκρατικός της χαρακτήρας. Η συνύπαρξη του γνωστού αδιάκριτου χαρακτήρα της βίας των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων με τον πολύ πιο επιλεκτικό αλλά εξίσου, αν όχι, μαζικότερο χαρακτήρα της βίας των μπλόκων και των συλλήψεων. Ο επιλεκτικός αυτός χαρακτήρας παραπέμπει σε διαδικασίες διχασμού που διαπερνούν τη γειτονιά, το χωριό, ακόμα και την ευρύτερη οικογένεια. Συχνά μάλιστα, όπως διαπίστωσα στην Πελοπόννησο, τα μπλόκα αυτά γίνονται μετά από πρωτοβουλία και παρακίνηση κατοίκων του χωριού στο οποίο γίνεται η επιδρομή. Είναι χαρακτηριστική μια περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε στο Αργός, το καλοκαίρι του 1944: «Άλλος φτάνει στην Γκεσταπό για να μαρτυρήσει ότι οι αντάρτες του πήραν τους δικούς του απόψε, άλλος ότι του 'καψαν το σπίτι κι άλλος ότι του ξεκλήρισαν την οικογένεια, επειδή ήταν αντιδραστικός. Και όλο αυτό το μαρτύριο της σκλαβιάς και της ατίμωσης, της προδοσίας, της καταρράκωσης, της ασυνειδησίας, της αναισχυντίας, της καταπίεσης, και του κανιβαλισμού τραβάει το δρόμο του χωρίς τίποτα να είναι ικανό να το σταματήσει. Ιούνιος '44». Ο επιλεκτικός αυτός χαρακτήρας είναι ενδεικτικός του κοινωνικού βάθους της εμφύλιας διαμάχης, ένα στοιχείο που συχνά παραμένει απροσπέλαστο στον ερευνητή που δεν προσεγγίζει το φαινόμενο αυτό από μικρο-ιστορική σκοπιά και παραπλανάται από τη διαπίστωση πως οι εκτελεστές ήταν ξένοι.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της πρακτικής της μαύρης βίας είναι ο γραφειοκρατικός της χαρακτήρα. Η βία αυτή χαρακτηρίζεται συχνά από μια διαίρεση εργασίας. Στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων άλλοι καταδίδουν τα θύματα, άλλοι, κάνουν την επιλογή, άλλοι τις συλλήψεις και άλλοι, τις εκτελέσεις. Η θανάτωση γίνεται πρόσωπα και ψυχρά: μακριά από τον τόπο σύλληψης, σε ειδικά διαμορφωμένους μηδημόσιους χώρους, από εκτελεστές που δε γνωρίζουν τα θύματα τους, χωρίς κανενός είδους συγκινησιακή φόρτιση. Δεν έχουμε δηλαδή να κάνουμε με «θερμή βία». Στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, ένα μεγάλο ποσοστό των ανθρωποκτονιών λαμβάνει χώρα σε στρατόπεδα συγκέντρωσης που δημιουργούνται στις κυριότερες πόλεις: στην Τρίπολη και στην Κόρινθο για παράδειγμα. Τα στρατόπεδα του Χαϊδαρίου στην Αθήνα και του Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη λειτούργησαν ως υπερτοπικές δεξαμενές ομήρων για τα γερμανικά αντίποινα.

2. Η ΚΟΚΚΙΝΗ ΒΙΑ

Η βία της Αριστεράς, σε όλες τις φάσεις του εμφυλίου, παραμένει ένα φαινόμενο που δεν έχει μελετηθεί σοβαρά. Από τον προπαγανδιστικό μεταπολεμικό λόγο της Δεξιάς περάσαμε στη βαριά σιωπή της μεταδικτατορικής Αριστεράς και της αντίστοιχης ιστοριογραφίας. Στην ιστοριογραφία αυτή το ρολό των θυμάτων τον κατέχουν μονοπωλιακά οι αριστεροί και αυτό των θυτών, μονοπωλιακά οι δεξιοί. Εδώ θα επιχειρήσω απλά μια σχηματική προσέγγιση ακολουθώντας τη διαδρομή των τριών φάσεων του Εμφυλίου. Η κόκκινη βία αναπτύσσεται σε τρεις χρονικές περιόδους: στην Κατοχή έχουμε τη βία του ΕΑΜ, η οποία εκδηλώνεται με τον πλέον ανοιχτό (αν και όχι απαραίτητα μαζικό) τρόπο στα Δεκεμβριανά, το 1946-1947 αναπτύσσεται η βία των πρώτων αντάρτικων ομάδων, που παίρνει μεγάλη έκταση ιδίως στη βόρεια Ελλάδα, και τέλος η βία του Δημοκρατικού Στρατού χαρακτηρίζει την τελευταία φάση του Εμφυλίου.

Στην περίοδο της Κατοχής παρατηρείται μια πρωτοφανής έξαρση βίας, η οποία σε ορισμένες περιοχές, όπως η Πελοπόννησος, ήταν αντίστοιχη ή ακόμα και ξεπέρασε τη μαύρη βία. Αυτό φαίνεται καθαρά στην περίπτωση της Αργολίδας (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γεωγραφική κατανομή της βίας σε 58 χωριά των επαρχιών Άργους και Ναυπλίας του νομού Αργολίδας, φθινόπωρο 1943-φθινόπωρο 1944.

<i>Περιοχή</i>	<i>Συνολικός αριθμός θυμάτων</i>	<i>Θύματα της κόκκινης βίας</i>	<i>Θύματα της μαύρης βίας</i>
Κυρίως πεδιάδα	22	8	14
Παρυφές πεδιάδας	98	37	61
Ανατολικά ημιορεινά	296	131	165
Δυτικά ημιορεινά	155	127	28
Ορεινά	103	65	38
ΣΥΝΟΛΟ	674	368	306

Σημείωση: Τα στοιχεία είναι προσωρινά.

Στο σύνολο του νομού Αργολιδοκορινθίας τα θύματα της κόκκινης βίας αντιστοιχούν σε όγκο με τα θύματα της μαύρης βίας. Είναι χαρακτηριστική η διατύπωση που συναντά κανείς σε μία από τις σπάνιες εσωτερικές εκθέσεις του ΚΚΕ που μπόρεσα να εντοπίσω: «Ο Γραμμ. της Π.Ε. Κορίνθου, δηλώνει υπεύθυνα στο Γ.Π.Π. ότι απ' τη μελέτη που έχει κάνει μέχρι τώρα [για το νομό Αργολιδοκορινθίας], διαπιστώνει ότι έγιναν πάνω από 1.200 εκτελέσεις ανθρώπων, που εμείς σήμερα δεν μπορούμε με κανένα στοιχείο να δικαιολογήσουμε». Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός, ότι σε πολλές περιπτώσεις η κόκκινη βία προηγείται χρονικά της μαύρης βίας. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν επίσης την πρωτοφανή διάσταση που πήρε η εμφύλια βία τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής (στις δύο επαρχίες που ερεύνησα σκοτώθηκε σχεδόν το 2% του άμαχου αγροτικού πληθυσμού μέσα σε έναν μόνο χρόνο!), όπως και την άνιση γεωγραφική κατανομή της: η βία επικεντρώνεται κυρίως στα ημιορεινά. Αξίζει εδώ να υπογραμμιστεί η στρέβλωση (bias) που επιφέρει η μελέτη μεμονωμένων χωριών. Ο ερευνητής που θα μελετούσε ένα μόνο πεδινό ή ορεινό χωριό θα κατέληγε σε τελείως εσφαλμένα συμπεράσματα. Ένα στοιχείο που αξίζει να τονιστεί επίσης, είναι ότι πάνω από το 90% των ανθρωποκτονιών στην περιοχή αυτή έλαβε χώραν στην περίοδο της Κατοχής.

Μολονότι δε θα έπρεπε τα στοιχεία αυτά να γενικευτούν πέρα από την Αργολίδα, δεν υπάρχει κανένας λόγος να δεχτούμε a priori και ελλείψει συστηματικών στοιχείων ότι η Αργολίδα αποτελεί «εξαίρεση». Τέτοιου είδους συμπεράσματα προαπαιτούν λεπτομερείς τοπικές έρευνες που ακόμα δεν έχουν γίνει. Είναι αδύνατο να υπολογιστεί με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία ο συνολικός αριθμός των θυμάτων της κόκκινης βίας στην περίοδο της Κατοχής, αλλά πρέπει να είναι μεγάλος. Εκείνο που μπορεί να υποστηριχτεί με βάση τις υπάρχουσες δευτερογενείς πηγές, είναι ότι η κατοχική βία και η κόκκινη βία ως συστατικό της στοιχείο, πήρε ιδιαίτερα εκτεταμένες διαστάσεις σε συγκεκριμένες περιοχές, ιδίως στην Πελοπόννησο, αλλά και σε αρκετούς νομούς της Στερεάς Ελλάδας (.π.χ. στην Αιτωλοακαρνανία και τη Φωκίδα), στην Εύβοια, στη δυτική και κεντρική Μακεδονία, και στον Έβρο.

Η Πηγάδα του Μελιγαλά

Η κόκκινη βία στην Κατοχή πήρε διαφορετικές μορφές ανάλογα με τη χρονική περίοδο και τη γεωγραφική τοποθεσία. Η γεωγραφική κατανομή της βίας φαίνεται να συνδέεται αναπόσπαστα με τη φύση της εαμικής εξουσίας. Συχνά παραβλέπεται πως το ΕΑΜ δεν ήταν απλά μια αντιστασιακή οργάνωση αλλά ένα κρατικό μόρφωμα. Από το 1943 και μετά, το ΕΑΜ κατέχει το μονοπώλιο της βίας στο 70% περίπου του ελλαδικού χώρου. Στο χώρο αυτόν, που περιλαμβάνει κυρίως ορεινές περιοχές, το ΕΑΜ λειτουργεί ως κρατική εξουσία, ασκώντας τις βασικές κρατικές λειτουργίες της φορολόγησης, της στρατολογίας και της άσκησης δικαιοσύνης. Στα πλαίσια της εξουσίας αυτής, η βία ασκείται διακριτικά και επιλεκτικά` οι διαστάσεις που παίρνει είναι περιορισμένες. Όπου όμως η εξουσία αυτή αμφισβητείται, κυρίως από τους ένοπλους σχηματισμούς συνεργατών των Γερμανών, η εαμική βία αποκτά μαζικότερες διαστάσεις. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για τη μαύρη βία και επιβεβαιώνει τη διαλεκτική σχέση μαύρης και κόκκινης βίας. Όπου η εξουσία των κατακτητών και των συνεργατών τους δεν αμφισβητείται ένοπλα η μαύρη βία παραμένει διακριτική και περιορισμένη. Όπως παρατήρησε πολύ εύστοχα ο Α. Στίνας: «Υπήρχαν στη χώρα περιοχές που δεν γνώρισαν αυτή την κτηνωδία των αρχών κατοχής, με τη μορφή σφαγών, μαζικών εκτελέσεων, εμπρησμών χωριών; Ασφαλώς υπήρχαν. εκεί που δεν υπήρχαν αντάρτες.

Η χρονική κατανομή της βίας φαίνεται πως σχετίζεται επίσης με την αμφισβήτηση της εαμικής εξουσίας. Στην πρώτη φάση (1942-1943), η εαμική βία είναι σποραδική και προσωποπαγής. Στόχος της είναι η συμβολική νοσηματοδότηση της νέας εξουσίας. Αφορά κυρίως γνωστούς συνεργάτες του κατακτητή, ληστές και κλέφτες, και γενικά περιθωριακά στοιχεία. Όπως έχει γράψει ο Γιώργος Μαργαρίτης: «Έπρεπε να εκτελεστεί τουλάχιστον ένας προδότης. Όταν τέτοιος δεν υπήρχε, τότε έπρεπε να κατασκευαστεί, καθώς η πράξη κρινόταν απαραίτητη. Την ανάγκη αυτή την πλήρωσαν αρκετές φορές γραφικοί τύποι ή καθυστερημένα διανοητικά άτομα που έκαναν άθελα τους τον κλόουν στους Ιταλούς για την εξασφάλιση κάποιου ξεροκόμματος». Σε πολλές περιπτώσεις, η βία αυτή στοχεύει σε γυναίκες που κατηγορούνται για σχέσεις με ξένους στρατιώτες. Για παράδειγμα, η εφημερίδα Ελευθερωτής του ΕΑΜ Πελοποννήσου αναφέρει την περίπτωση της Λουίζας Τζέμου από τα Μαζέικα, η οποία «για τη στάση της που δεν ήταν καθόλου ελληνοπρεπή, καταδικάστηκε στην ποινή του δημοσίου στιγματισμού διά της αποκοπής των μαλλιών της». Η βία αυτή, που σε μεγάλο βαθμό έχει συνδεθεί με τη δράση και την προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη, είναι δημόσια και συνήθως απαιτεί συλλογική συμμετοχή: οι εκτελέσεις γίνονται στο κέντρο του χωριού και με συμμετοχή των κατοίκων, η στάση των οποίων είναι συχνά συνάρτηση της ταυτότητας του θύματος: θετική όταν εκτελείται κάποιος κλέφτης ή «επαγγελματίας» καταδότης και αρνητική όταν το θύμα θεωρείται πως υπέπεσε σε κάποιο παράπτωμα ή σσονος σημασίας που θα δικαιολογεί ποινή θανάτου. Η βία αυτή, περιστασιακή και αποκεντρωμένη, θα γίνει συχνά αντικείμενο κριτικής από το ΚΚΕ, που θα προσπαθήσει να την περιορίσει.

Στη δεύτερη φάση (1943-1944) η κατοχική κόκκινη βία αλλάζει μορφή και μετατρέπεται σε συγκεντρωτική, απρόσωπη, γραφειοκρατική και μαζική. Μεταλλάσσεται, με άλλα λόγια, από «θερμή»

σε «ψυχρή», βία. Δίνεται πλέον γραμμή για την άσκησή της από τα κορυφαία όργανα πιο ΚΚΕ τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Αρχικά, στρέφεται εναντίον όλων όσων εντάσσονται στα Τάγματα Ασφαλείας (και σε ανάλογα σχήματα) και εναντίων των οικογενειών τους. Ο τόνος που χαρακτηρίζει το λόγο του ΕΑΜ και του ΚΚΕ δεν αποτελεί ρητορική υπερβολή. Ενδεικτικό του κλίματος της περιόδου είναι απόσπασμα από το κεντρικό άρθρο του Οδηγητή (8 Φεβρουαρίου 1944). «Οργάνου της Περιφερειακής Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αχαΐας» με τίτλο «Οι Έλληνες με την Ελλάδα, οι προδότες με την Γκεσταπό. Τα Τάγματα Αληθείας»: «Γι' αυτό και τους προειδοποιούμε για τελευταία φορά να φύγουν. Διαφορετικά θα τους εξοντώσουμε, θα κάψουμε τα σπίτια τους και θα τους ξεκληρίσουμε όλο τους το σόϊ. Ελαλήσαμε και αμαρτία δεν θα έχουμε για ό,τι θα γίνει από δω και πέρα». Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε πατριώτες και προδότες παίρνει μεγάλες διαστάσεις και διακρίνει ακόμα και το λόγο που απευθύνεται στα παιδιά, όπως δείχνει η ανάγνωση του αναγνωστικού του ΕΑΜ.

Στη δεύτερη φάση, στόχο αποτελούν όχι μόνο εκείνοι που έχουν σχέσεις με τους ένοπλους συνεργάτες αλλά και όσοι αμφισβητούν (με λόγια περισσότερο παρά με πράξεις) την εξουσία του ΕΑΜ και οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως «αντιδραστικοί». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει εσωτερική έκθεση του ΚΚΕ: «από το Δεκέμβρη [1943] μπήκε η θέση "αντιδραστικοί" που έπρεπε να ξεπατωθούν». Δεν έχουμε δηλαδή σε καμιά περίπτωση να κάνουμε με περιστασιακές περιπτώσεις <-σφαλμάτων» και «υπερβάσεων», αλλά με ένα προσεκτικά διατυπωμένο πρόγραμμα βίας που εκπορεύεται από το κέντρο και μεταβιβάζεται ως το τελευταίο χωριό μέσω του μηχανισμού του ΚΚΕ, όπου και μπαίνει σε εφαρμογή. Οι εκτελέσεις δε γίνονται πλέον από αντάρτες του ΕΛΑΣ αλλά από μέλη της ΟΠΛΑ, μακριά από το βλέμμα των κατοίκων, σε ειδικά διαμορφωμένους απροσπέλαστους χώρους και μετά από περιόδους κράτησης σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στρέφεται όχι τόσο εναντίον των «προδοτών», αλλά κυρίως εναντίον των «αντιδραστικών». Σε ορισμένες περιπτώσεις η κόκκινη βία παίρνει το χαρακτήρα αδιάκριτων αντιποίνων εναντίον χωριών που συνεργάζονται με τα Τάγματα Ασφαλείας ή υποστηρίζουν ένοπλες ομάδες συνεργατών. Στις περιπτώσεις αυτές, τα θύματα δεν είναι απλώς άμαχοι άνδρες αλλά και γυναικόπαιδα, ενώ οι επιδρομές συνοδεύονται από ολοσχερή λεηλασία και πυρπόληση των χωριών.

Σε πολλές περιπτώσεις, ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας της κόκκινης βίας (όπως συμβαίνει και με τη μαύρη και τη λευκή βία αργότερα) συνυπάρχει με το ξεκαθάρισμα προσωπικών (και συχνά προπολεμικών) λογαριασμών στα πλαίσια της γνωστής δυναμικής των μικρών αγροτικών κοινωνιών. Μια τέτοια περίπτωση είναι η περίπτωση του χωριού Γκέρμπεσι της Αργολίδας, όπου το δεκαπενταύγουστο του 1944 η ΟΠΛΑ συνέλαβε και εκτέλεσε 20 κατοίκους του χωριού, ανάμεσα στους οποίους ήταν πέντε γυναίκες (εκ των οποίων οι δύο ανάπηρες) και πέντε παιδιά (αγόρια και κορίτσια ηλικίας τριών, πέντε, δεκατριών, δεκαέξι και δεκαοκτώ χρονών). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι θύματα και θύτες είχαν στενούς συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους. Και εδώ οι σφαγές συνοδεύονται συνήθως από πυρπόληση και λεηλασία των σπιτιών των θυμάτων. Ακόμα και όταν η θανάτωση είναι δημόσια και παρουσιάζεται ως αυθόρμητη, είναι στην πραγματικότητα προσεκτικά ενορχηστρωμένα. Για παράδειγμα, το λιντσάρισμα στην Καλαμάτα 16 τοπικών παραγόντων και αξιωματικών της χωροφυλακής- και των Ταγμάτων Ασφαλείας που εξακολουθεί να παρουσιάζεται ως παράδειγμα λαϊκής αγανάκτησης, στην πραγματικότητα ήταν προσχεδιασμένο. Η μαζική εκτέλεση εκατοντάδων αιχμαλώτων, κυρίως (αλλά όχι μόνο) στο Μελιγαλά, το Κιλκίς και αλλού, αποτελεί μια ευρύτερα γνωστή, όχι όμως και την κυριότερη έκφραση της κόκκινης βίας. Στην περίοδο των Δεκεμβριανών, το ΚΚΕ προχωρά σε μαζικές συλλήψεις, και ενίοτε εκκαθαρίσεις, των αντιπάλων του. Σύμφωνα με έναν υπολογισμό, ο αριθμός των ομήρων που συλλαμβάνει στην περιοχή Αθήνας-Πειραιά κυμαίνεται από 15.000 ως 35.000 άτομα, από το οποία γύρω στα 4.000 εκτελέστηκαν ή πέθαναν λόγω κακουχιών. Την ίδια εποχή κυριολεκτικά οργώνουν ολόκληρη την Ελλάδα φάλαγγες ομήρων, πράγμα που δείχνει τον έντονα συγκεντρωτικό και σχεδιασμένο χαρακτήρα του εγχειρήματος. Το γεγονός ότι το ΚΚΕ, μέσα στη δίνη της μάχης της Αθήνας και παρά την αβεβαιότητα της έκβασής της, θα αφιερώσει σημαντικές δυνάμεις στον εντοπισμό, τη σύλληψη, την κράτηση, τη μετακίνηση και την εκτέλεση χιλιάδων αμάχων, συμπεριλαμβανομένων και δεκάδων τροτσκιστών και αρχειομαρξιστών, υπογραμμίζει περισσότερο από κάθε τι άλλο το χαρακτήρα της κόκκινης βίας. Η σύγκριση της κατοχικής μαύρης και κόκκινης βίας φέρνει στην επιφάνεια σημαντικές ομοιότητες ως προς την πρακτική τους: πρόκειται για έντονα γραφειοκρατικές μορφές βίας.

Όπως είναι γνωστό, η Συμφωνία της Βάρκιζας αλλάζει άρδην την κατάσταση. Το διάστημα 1945-1947 χαρακτηρίζεται από τη βία της Δεξιάς, τη λευκή βία. Προς το τέλος της περιόδου αυτής και με τον πολλαπλασιασμό των αντάρτικων ομάδων, θα παρατηρηθεί μια έξαρση της κόκκινης βίας, με θύματα κυρίως τοπικά στελέχη και υποστηρικτές της Δεξιάς (και συχνά τις οικογένειές τους), κυρίως στη

βόρεια Ελλάδα όπου οι ομάδες αυτές είναι και ισχυρότερες. Το ημερολόγιο του Γιώργου Γιαννούλη που έδρασε στη βορειοδυτική Μακεδονία περιέχει αρκετά παραδείγματα τέτοιων εκτελέσεων: «Τουφεκίζουμε τον Βάγιο Σιδερίδη από την Κερασάνα - πράκτορας της Ιντέλλιζενς Σέρβις, πληροφοριοδότης» (31 Δεκεμβρίου 1946)· «πιάστηκε και εκτελέστηκε μετά από σχετική ανάκριση ο προδότης Βαγγέλης Νάστος» (15 Ιανουαρίου 1947)· «εκτελέσαμε τον Θεόδωρο Σινάνη με τη γυναίκα του, από το χωριό Χρυσή» (21 Ιανουαρίου 1947) . Σε ορισμένες περιπτώσεις οι εκτελέσεις αυτές παίρνουν μαζικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στο χωριό Μάνδαλο της κεντρικής Μακεδονίας, όπου στις 25 Νοεμβρίου 1946 ομάδα ανταρτών σκοτώνει 24 ανθρώπους, ανάμεσα στα οποία και 13 παιδιά (το μικρότερο τριών ετών) .

Η στρατιωτικό ποίηση της αντιπαράθεσης από το 1947 και μετά θα οδηγήσει σε μια νέα έξαρση βίας. Παρότι πολλοί άμαχοι θα πέσουν θύματα της βίας του Δημοκρατικού Στρατού, κυρίως κατά τη διάρκεια επιθέσεων εναντίον πόλεων (όπως π.χ. στο Καρπενήσι), κύριο στόχο αποτελούν οι άνδρες του κυβερνητικού στρατού (και αντίστοιχα τα περισσότερα θύματα στις τάξεις της Αριστεράς είναι αντάρτες), είτε στο πεδίο των μαχών είτε ως αιχμάλωτοι που συχνά εκτελούνται. Μια μη αμελητέα κατηγορία θυμάτων είναι οι λιποτάκτες του Δημοκρατικού Στρατού που, σε αντίθεση με τον ΕΛΑΣ, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη βίαιη στρατολόγηση. Τέλος, στα χωριά όπου το ΚΚΕ ασκεί εξουσία, ένας σημαντικός αριθμός πολιτών θα εκτελεστεί με λαϊκά δικαστήρια-παρωδίες. Φαίνεται πάντως πως στην περίοδο αυτή η κόκκινη βία δε χαρακτηρίζεται από την ένταση της κατοχικής περιόδου. Σύμφωνα με μία εκτίμηση, το σύνολο των εκτελεσθέντων πολιτών από το Δημοκρατικό Στρατό το διάστημα 1946-1949 ανέρχεται σε 4.123. Αν είναι έτσι, τότε ο λόγος των αμάχων σε σχέση με τα μάχιμα θύματα είναι πολύ μικρότερος στην τελευταία φάση του Εμφυλίου απ' ό,τι στην περίοδο της Κατοχής. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να αποδοθεί αφενός στον «εκβαρβαρισμό» του Εμφυλίου κατά την περίοδο της Κατοχής, πιθανόν και λόγω της έκτασης των γερμανικών αντιποίνων, και αφετέρου στην εκκένωση των ορεινών χωριών από τον κυβερνητικό στρατό, που τελικά φαίνεται πως οδήγησε σε μια μείωση της βίας κατά των αμάχων καθώς ο πληθυσμός στον οποίο ασκούσε εξουσία το ΚΚΕ ήταν πολύ μικρότερος από ό,τι ο αντίστοιχος του ΕΑΜ στην Κατοχή.

3. Η ΛΕΥΚΗ ΒΙΑ

Η βία της μετακατοχικής Δεξιάς μπορεί να διακριθεί σε κρατική και παρακρατική. Οι δύο αυτές υποκατηγορίες αντιστοιχούν χονδρικά σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος, 1945-1947, χαρακτηρίζεται κυρίως από τη βία των παρακρατικών ομάδων της Δεξιάς, που αναφέρονται συνήθως με διαφορετικές ταμπέλες ανάλογα με την περιοχή: «χίτες», «μαυροσκοκούφηδες», «Εβενίτες», «Σούρληδες», κλπ. Η βία αυτή αναφέρεται συνήθως ως «λευκή τρομοκρατία». Η κρατική βία, που στην πιο ακραία της μορφή εκφράζεται στις θανατικές καταδίκες που εκδίδουν τα Στρατοδικεία, γνωρίζει μια έξαρση στην τελευταία φάση του Εμφυλίου (1947-1949), την περίοδο δηλαδή που η δράση των παρακρατικών οργανώσεων (και της βίας τους) περιορίζεται σημαντικά. Η κρατική βία είναι εξ ορισμού απρόσωπη και γραφειοκρατική. Υπήρξε μαζική και είναι στενά συνδεδεμένη με τη στρατιωτικοποίηση της εμφύλιας αντιπαράθεσης το 1947-1949. Τα θύματα των εκτελέσεων από τον Ιούλιο του 1946 ως τον Οκτώβριο του 1951 κυμαίνονται μεταξύ 4.000 και 5.000. Η κρατική βία, αν και εξαιρετικά εκτεταμένη ως καταστολή (φυλακίσεις, εκτοπίσεις, κλπ), υπήρξε πάντως λιγότερο φονική σε σύγκριση τόσο με τη μαύρη όσο και με την κατοχική κόκκινη βία. Οι εκτελέσεις ουσιαστικά σταματούν με τη λήξη του πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό πως ο αριθμός των φόνων είναι μικρότερος από αυτόν της μαύρης βίας στην Πελοπόννησο μόνο. Απ' αυτή την άποψη, η «πρωτοκαθεδρία» που αποδίδεται στην κρατική βία από την πρόσφατη ιστοριογραφική βιβλιογραφία δεν τεκμηριώνεται με βάση τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία. Η εισαγωγή μιας συγκριτικής οπτικής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: η κρατική καταστολή είναι απόλυτα συγκρίσιμη με την κρατική καταστολή σε χώρες των Βαλκανίων που δε γνώρισαν εμφύλιο πόλεμο, ενώ υστερεί σε σχέση με την κρατική βία άλλων ευρωπαϊκών χωρών που γνώρισαν Εμφύλιο. Το γεγονός αυτό θέτει ένα ενδιαφέρον θεωρητικό ερώτημα για τη φύση του ελληνικού εμφυλίου.

Η παρακρατική βία της περιόδου 1945-1947 διακρίνεται από την κρατική βία όχι τόσο σε σχέση με τις διαστάσεις της όσο σε σχέση με την πρακτική της. Τα μεγέθη είναι αντίστοιχα. Σύμφωνα με στοιχεία του ΚΚΕ, οι φόνοι της περιόδου 1945-1947 πρέπει να έφθασαν τους 2.000, πιθανόν και 3.000. Αντίθετα από ό,τι πιστεύεται, η παρακρατική βία υπήρξε και αυτή πολύ λιγότερο φονική σε σύγκριση τόσο με τη μαύρη όσο και με την κόκκινη βία της κατοχικής περιόδου. Η βία αυτή διαφοροποιείται από την κρατική καταστολή ως προς ένα βασικό σημείο: είχε ως στόχο αποκλειστικά αμάχους. Πέρα από τους φόνους, πολλοί περισσότεροι άνθρωποι, ξυλοκοπήθηκαν ή υπέστησαν άλλου είδους βασανισμούς. Ακόμη περισσότεροι ήταν αυτοί που εξωθήθηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους

αναζητώντας την ασφάλεια που πρόσφερε η ανωνυμία των αστικών κέντρων. Όπως γράφει ο στρατηγός Ζαφειρόπουλος. «Αι παρακρατικάί αύται οργανώσεις ήσαν πρόσκαιροι στρατιωτικοί μονάδες ασύνταχτοι, χωρίς πειθαρχίαν και συνοχήν. Απέφευγον τον αγώνα κατά των συμμοριακών μονάδων και κυρίως η δράσις τους εστράφη κατά των οπαδών του ΕΑΜ. Ο απολογισμός του έργου των κατά πλειονότητα είναι αυθαιρεσίαι εις βάρος της τάξεως και αντιποίησις της εξουσίας των οργάνων της τάξεως [...] Τα τμήματα της Χωροφυλακής έναντι των μη νομίμων τούτων ενόπλων οργανώσεων ετήρουν στάσιν ανοχής ή συνειργάζοντο». Στην Πελοπόννησο η λευκή βία πήρε μεγάλη έκταση, κυρίως στη Μεσσηνία και τη Λακωνία. Όπως αναφέρει μια έκθεση του στρατού: «Δυστυχώς η Πελοπόννησος, και δη η Λακωνία, είχε το ατύχημα να διατηρή μίαν σοβαρωτάτην ταιαύτην παρακρατικήν οργάνωσιν η οποία ενώ μέχρι σήμερον ουδέν απολύτως συνεισέφερεν εις τον αγώνα (από τον Μάϊον ε.ε. ουδεμίαν σύγκρουσιν είχαν μετά των συμμοριτών), τουναντίον παρενέβαλε πλείστα όσα εμπόδια και απέβη κυριολεκτικώς μάλιστα της Λακωνίας διά των λεηλασιών, βιαιοπραγιών, του αναίπιου φόνου γερόντων και γυναικών και του εύκολου πλουτισμού των αρχηγών της». Στην Αργολίδα όμως, οι φόνοι που συνδέονται με τη λευκή βία δεν ξεπέρασαν τους 20.

Μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο τύπους ομάδων της Δεξιάς. Ορισμένες ήταν «ημι-επαγγελματικές» ομάδες με ευρεία ακτίνα δράσης. Τέτοιες ήταν ομάδες όπως του Παυλάκου στη Λακωνία, του Μαγγανά στη Μεσσηνία (η οποία για ένα διάστημα «κλήθηκε» και στην Αργολίδα) ή του Σούρλα στη Θεσσαλία. Οι ομάδες αυτές από ένα σημείο και έπειτα φαίνεται πως λειτούργησαν ως καθαρά εγκληματικές οργανώσεις που αναλάμβαναν δολοφονίες για λογαριασμό τρίτων και προέβαιναν σε εκβιασμούς. Στη Μεσσηνία μάλιστα, φαίνεται πως ορισμένες από τις ομάδες αυτές επιδόθηκαν μέχρι και σε λαθρεμπόριο χασίς. Ορισμένα από τα χειρότερα εγκλήματα της περιόδου οφείλονται στις ομάδες αυτές. Μια τέτοια περίπτωση είναι η περίπτωση της Βαμβακούς στη Λακωνία, όπου στις 9 Οκτωβρίου 1946 ομάδα Χιτών του περιβόητου Παυλάκου εκτέλεσε στην πλατεία του χωριού 28 άτομα ηλικίας 16 με 75 ετών, ανάμεσα στα οποία και τέσσερις γυναίκες, σε αντίποινα για το φόνο 6 χιτών από αντάρτες.

Αντίθετα από τις ομάδες αυτές, ο μεγάλος όγκος των ομάδων της Δεξιάς συγκροτείται σε ερασιτεχνικό και στενά τοπικό επίπεδο. Εκατοντάδες, κυριολεκτικά, συμμορίες σχηματίζονται σε ολόκληρη τη χώρα με βάση συγκεκριμένα χωριά, αποτελώντας ένα μαζικό φαινόμενο που δεν έχει ακόμα μελετηθεί συστηματικά. Οι πρακτικές της βίας των ομάδων αυτών πήραν μια μορφή τελείως διαφορετική. Πρόκειται για έναν τύπο βίας που δεν είναι ούτε γραφειοκρατικός ούτε απρόσωπος ούτε ψυχρός, αλλά έντονα τοπικός, διαπροσωπικός και συγκινησιακά φορτισμένος, θύματα και θύτες συχνά γνωρίζονται μεταξύ τους, ο φόνος γίνεται μέσα ή κοντά στο χωριό (συνήθως νύχτα), και ο πιο συνηθισμένος τρόπος δολοφονίας είναι ο ξυλοδαρμός. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός, πως ενώ η βία αυτή είναι τοπική, η μορφή που παίρνει (π.χ, ο ξυλοδαρμός) συναντάται σε ολόκληρη την Ελλάδα. Το κυρίαρχο κίνητρο φαίνεται πως είναι η εκδίκηση, γι' αυτό και η ανάλυση της λευκής βίας δεν μπορεί να αποδεσμευτεί απ' αυτήν της κόκκινης βίας. Η εκδικητική φύση των φόνων αυτών δεν τους δικαιολογεί βέβαια ούτε και εξηγεί την εξάπλωση τους, η οποία βασίζεται στην ανοχή ή και στη συνεργασία των κρατικών αρχών. Επιτρέπει όμως την κατανόηση της συγκεκριμένης μορφής που παίρνουν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προκαταρκτική καταγραφή που επιχειρήθηκε εδώ οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και γόνιμα ερωτήματα για τη φύση της βίας στον Εμφύλιο. Κατ' αρχάς διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας τεράστιας χρονικής και γεωγραφικής πολυμορφίας, ακόμα και μέσα στα όρια μιας συγκεκριμένης περιοχής όπως η Αργολίδα. Αν για ορισμένους Έλληνες ο Εμφύλιος του 1947-1949 αποτελεί το αποκορύφωμα της αδελφοκτόνου σύρραξης για άλλους το αποκορύφωμα αυτό έχει έρθει αρκετά χρόνια πριν, το 1943-1944' κι αν κάποιες περιοχές βρίσκονται μέσα στην «καρδιά του κοκλώνα» και καταθέτουν τεράστιο φόρο αίματος, άλλες καταφέρνουν να ξεπεράσουν την περίοδο αυτή με σχετικά περιορισμένες πληγές. Με άλλα λόγια, ο βίαιος διχασμός της τοπικής κοινωνίας είναι γεωγραφικά και χρονικά προσδιορισμένος. Η ανάλυση αυτής της πολυμορφίας αποτελεί επομένως το κεντρικό ερμηνευτικό ερώτημα για τη βία στον ελληνικό εμφύλιο (και τους εμφύλιους γενικότερα).

Από την άλλη πλευρά, η πολυμορφία αυτή συμβαδίζει με μια ομοιομορφία μορφών και πρακτικών, τόσο στο χρόνο όσο και στο χώρο. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι η βία των παρακρατικών οργανώσεων της Δεξιάς το 1945-1947 αν και αποκεντρωμένη παρουσιάζει έντονες ομοιότητες σε ολόκληρη την Ελλάδα, ομοιότητες που στη συγκεκριμένη περίπτωση συγκλίνουν στην πρακτική του ξυλοδαρμού, δείχνει την ύπαρξη μιας ενιαίας λογικής.

Τέλος, τόσο η διαλεκτικότητα και συμπληρωματικότητα κάποιων μορφών βίας, για παράδειγμα της μαύρης και της κατοχικής κόκκινης βίας ή της κατοχικής κόκκινης βίας και της λευκής βίας, όσο και η διαφοροποίηση στο χρόνο μορφών βίας που εκπορεύονται από την ίδια παράταξη (π.χ. της κατοχικής και μετακατοχικής κόκκινης βίας), υπογραμμίζει την ανάγκη της συνολικής θεώρησης του φαινομένου στο χώρο και το χρόνο, και αποδεικνύει την προβληματική φύση των θεωρήσεων που επικεντρώνονται σε ορισμένες μόνο περιόδους ή παρατάξεις αγνοώντας τελείως τις υπόλοιπες. Γράφοντας για τη βία του ισπανικού εμφυλίου, ο καταλανός ιστορικός Alberto Reig Tapia παρατήρησε πως η ανάλυση της βίας και της τρομοκρατίας είναι μια από τις πιο δύσκολες πλευρές της έρευνας για τους εμφυλίους πολέμους, καθώς προσφέρεται για την εύκολη εξαγωγή «συμπερασμάτων» σχετικά με το ποια παράταξη ήταν περισσότερο και ποια λιγότερο βίαιη, δηλαδή ποιοι ήταν οι καλοί και ποιοι οι κακοί της υπόθεσης. Γι' αυτό και το θέμα της βίας αποτελεί το κατ' εξοχήν πεδίο πολιτικής εκμετάλλευσης τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά τη λήξη των Εμφυλίων (όπως άλλωστε δείχνει και η πληθώρα των μαρτυρολογίων και από τις δύο πλευρές). Το πρόβλημα όμως αυτό δεν έγκειται στην ανάλυση αυτή καθ' εαυτή, αλλά στις εκ του πονηρού ερμηνείες που εύκολα εντοπίζονται και παρακάμπτονται. Και η ανάλυση της βίας είναι απαραίτητη για την κατανόηση των εμφυλίων πολέμων, ιδιαίτερα της κοινωνικής και μαζικής τους δυναμικής. Η κατανόηση όμως, όπως ελπίζω να έδειξα εδώ, προαπαιτεί τη συστηματική εμπειρική καταγραφή, χωρίς την οποία κάθε ερμηνεία παραμένει στρεβλή.